

Vallás, retorika és szövegkiadási technika

author: James E. G. Zetzel

James E. G. ZETZEL, „Vallás, retorika és szövegkiadási technika. A klasszikusok rekonstrukciója”,
HANULA Gergely = *Metafilológia 1.*, szerk. DÉRI Balázs – KELEMEN Pál – KRUPP József – TAMÁS
Ábel, Ráció Kiadó, Budapest, 2011, 390–412.

JAMES E. G. ZETZEL

Vallás, retorika és szövegkiadói technika

A klasszikusok rekonstrukciója

A klasszikus görög vagy latin szövegek kiadójának komoly nehézségekkel kell szembenéznie: a szövegek olyan nyelveken íródtak, melyeket ma már nem beszélnek; olyan kultúrákból származnak, melyek különböznek a miénktől; olyan irodalmi konvenciókon alapulnak, melyeket már nem értünk tökéletesen. Ám az egyedülállóan nagy különbség az antik és a modern szövegekre alkalmazott kiadói elvekben a klasszikus szövegekre vonatkozó tanúságtételek természetéből fakad, a kényszerű szembesülésből azzal a hatalmas időbeli távolsággal, amely a klasszikus szöveg kiadóját elválasztja attól a szövegtől, melyet rekonstruálni próbál. Eltekintve néhány késő antik, javarészt egyházi szerzőtől, a legkisebb távolság, amely a szerzőt szövegének legkorábbi tanúsítójától elválasztja, Vergilius esetében ismert, akinek legkorábbi (esetében több) kézírata mindössze ötszáz évvel későbbi a szerző halálánál; ugyanez a helyzet Livius bizonyos szövegrészleteivel. Catullus esetében ez a szakadék több mint tizenhárom évszázad, a Cicero-*corpus* nagyobb részénél egy évezred, ugyanígy Lucretiusnál és Ovidiusnál is; Plautusnál csak nagyjából hatszáz év. Hasonló, sőt még hosszabb ez az időbeli távolság a görög irodalom nagy részénél is, nem tekintve, hogy az antikvitásból származó papirusztörödékek gyakran kiegészítik ismereteinket, és számos szöveget csak papiruszokról ismerünk. Az athéni tragédiaírók legkorábbi összefüggő szövege Kr. u. 9. századi, vagy még későbbi, és ugyanez igaz Hérodotosra és Thukydidesre, Aristophanésra és Platónra is. S amíg egy mai irodalmi szöveg kiadójának a szerzői fogalmazványokra, vázlatokra vonatkozó tömör információval kell megbirkóznia, vagy a szerző által felügyelt, egymást követő új kiadásokkal, addig egy antik szöveg kiadója éppen az ellenkező nehézséggel küzd: talán egy rossz és jelentéktelen görög költő

kivételével a késő antik Egyiptomból nincs szerzői vázlatunk, és a Cicero-levelek tanúságtételének fontos kivételétől eltekintve csak elvétve van külső információ a szerző szándékáról vagy az alkotás folyamatáról. A klasszikus szövegek kiadója munkája során kénytelen visszafelé haladni: olyan kéziratokból (néhány esetben csak nyomtatott kiadásokból) kell kiindulnia, melyeket a középkorban vagy a reneszánszban másoltak, többszörösen eltávolodva az eredetitől, a másolók pedig minden bizonnyal kevésbé értékelték az átírt szöveget, és bizonyosan eltérő szellemi közegben éltek, mint amelyben a szövegek létrejöttek.¹

Jól ismertek a hagyományozódás szokásos útjai (legalábbis technikai értelemben), melyeken az antik szövegek a későbbi korok számára fennmaradtak. A klasszikus görög szövegeket legnagyobbbrészt a hellénisztikus Alexandriában tanulmányozták és adták ki a Krisztus előtti harmadik és második században; ez bizonyosan igaz a tragikusok, Pindaros és más lírikus költők, Homéros és feltehetőleg Platón, a történetírók és a szónokok műveire egyaránt. E szövegek a késő ókorban fizikai átalakuláson

¹ A jelen tanulmány összefoglaló áttekintését adja (viszonylag ritka hivatkozással) egy meglehetősen nagy anyagnak, és meg kell jegyeznünk, hogy az itt kifejtett nézetek között vannak, amelyek nem általánosan elfogadottak. A latin szövegek kiadásának különösen alapos és megfontolt tárgyalása lesz olvasható Richard J. Tarrant hamarosan megjelenő írásában: „The Editing of Latin Literature” = *Scholarly Editing*, szerk. David GREETHAM, MLA, New York, 1992; hálásan köszönöm Tarrant professzornak, hogy előzetesen rendelkezésemre bocsátott egy példányt. Kiegészítővilágított és világos áttekintést ad az egész területről Leighton D. REYNOLDS – Nigel G. WILSON, *Scribes and Scholars. A Guide to the Transmission of Greek and Latin Literature*, Oxford University Press, Oxford, 1983; a jelentősebb latin szerzők szövegátadásának leírása megtalálható az alábbi műben: *Texts and Transmission*, szerk. Leighton D. REYNOLDS és mások, Oxford University Press, Oxford, 1991, mely számos részlettel szolgál az itt tárgyalt szövegek tekintetében. Szélesebb áttekintést nyújt, bevonva a biblikus, görög és középkori anyagot is, ugyanakkor kevésbé részletesen tárgyalja az egyedi hagyományozódás kérdéseit Herbert HUNGER és mások, *Geschichte der Textüberlieferung der antiken und mittelalterlichen Literatur*, II., Atlantis, Zürich, 1961. A legfontosabb általános munka a klasszikus szerzők szövegátadásának és szövegkritikájának tárgykörében: Giorgio PASQUALI, *Storia della tradizione e critica del testo*, Felice Le Monnier, Florence, 1962; a klasszikus szövegek modern kiadásának történetéről pedig lásd Edward J. KENNEDY, *The Classical Text. Aspects of Editing in the Age of the Printed Book*, University of California Press, Berkeley – Los Angeles, 1974. Hálás vagyok a konferencia [„Palimpsest. Editorial Theory in the Humanities”, 1991. november 15–16., Ann Arbor] résztvevőinek kérdéseikért és felvetéseikért, melyeket megpróbáltam hasznosítani ebben a változatban; különösen hálás vagyok Susanna Zetzelnek megjegyzéseiről és tanácsaiért.

mentek át: a papirusztekercsekről pergamenkódexekre kerültek; Konsztantinápolyban vagy annak környékén a 9–10. században nagybetűs, kapitális írásról kisbetűs (*minuscula*) írásra írták át őket, gyakran csak egyetlen alkalommal; széles körben csak századokkal később váltak elterjedté. Hasonló út figyelhető meg a latin szövegek esetében is (Rómában nincs egyértelmű megfelelője az alexandriai kiadási szakasznak): a forma megváltozása a 4–5. században; egy-két példány újraátírása kapitálisról *minuscula* írásra rendszeren frank vagy germán területen a 9–10. században; majd e néhány példány leszármazottainak széleskörű elterjedése századokkal később. Továbbá mind a görög, mind a latin szövegek esetében a késő antikvitás és a 9. század között a másolói és kiadói tevékenység helyszíne átkerül az iskolákból és könyvtárakból vagy magángyűjteményekből az egyházi közegbe; hivatásos könyvkereskedés ritkán játszott jelentős szerepet – ha egyáltalán – bármely fennmaradt szöveg másolásában vagy hagyományozásában. Azok a szövegek, amelyek nem igazodtak a hagyományozódás ezen útjaihoz vagy ezek néhány ismert változatához, néhány fontos kivételtől eltekintve egyszerűen nem maradtak fenn, vagy csak töredékes formában. A Római Birodalom korából számos papiruszon maradtak fenn egyes szakaszok Pindaros és Kallimachos egyébként elveszett költeményeiből, ahogyan Menandros komédiáiból is; csakhogy ezeket a bizánci korban nyilvánvalóan nem másolták le, és így rendkívül hiányos ismereteink vannak róluk. Jóllehet Sallustius remekműve, a *Historiae*, az antikvitásban népszerű volt, később kegyvesztetté vált, és nagy része elveszett. Csupán néhány ív maradt fenn belőle egy késő ókori másolatban. Cicero *De re publicá*ja Szent Ágoston fontos forrása és támadásának célpontja volt a *De civitate Dei*ben, de ma nagyobbik részét csak egy palimpszesztről ismerjük: egy Szent Ágoston-mű szövege alatti kitörölt szövegből. Az archaikus latin irodalom nagy részét ismerték és tanulmányozták a Krisztus utáni 2. században, de kiment a divatból, és eltűnt, amikor egy évszázaddal később megszűnt az archaizálás irodalmi divatja. Az irodalmi ízlés, főként ahogy az oktatás *curriculum*ában visszatükröződik, meghatározó szerepet játszott sok szöveg fennmaradásában, illetve megőrzésének minőségében. Az attikai tragédiákból fennmaradt válogatás főként a Római Birodalom iskoláinak terméke, de sokkal több kézirata van Sophoklés ún. bizánci triászának

(ez volt a későbbi bizánci iskola *curriculum*a: az *Aias*, az *Elektra* és az *Oidipus király*), mint a többi négy darabnak; az a tény pedig, hogy Euripidéstől sokkal több darab maradt fenn, mint a másik két tragédiaírótól, annak az eredménye, hogy az iskolai szövegeken túl a véletlennek köszönhetően részben fennmaradt egy olyan gyűjtemény is, mely ábécésorrendben tartalmazta a szerző darabjait. Az az ellentét, hogy Horatius ódái olyan ragyogó állapotban maradtak fenn, miközben a catullusi költemények – melyek a 62. kivételével egyetlen ágon hagyományozódtak – szegényesen őrződtek meg, egyértelműen az iskolai tananyag kiválasztásának eredménye. Néhány divatjamúlt latin szövegnek félreeső helyeken fennmaradtak ugyan magányos kéziratai: ez különösen igaz néhány Monte Cassinóban föllelt szövegre – beleértve Tacitust, Apuleiust, Varrót és Iuvenalis egy máshonnan nem ismert szakaszát is –, de a klasszikus oktatás főáramába csak sokkal később kerültek be.² A klasszikus szövegek kiadója ki van szolgáltatva mind az ízlés, mind a technikai változásfolyamatok szeszélyének, nem beszélve a penésről, a patkányokról és a könyvtártűzekekről a századok során. Ha csak egyetlen példány vagy legfeljebb néhány példány élte túl a sötét korszakot, hogy a 9. században vagy még később megújuljon, akkor teljesen ki vagyunk szolgáltatva egy-két késő antik másoló és középkori utódai szándékainak, gondosságának és szemének. A klasszikus szövegek kiadásának egyik legfőbb problémája, hogy a lehető legpontosabban meg kell határozni az első két tényezőt – ennek szenteljük e dolgozat hátralévő részét.

A szövegkiadói technika legfontosabb modern elmélete egy 19. századi német tudósról, Karl Lachmannról kapta a nevét, különösen 1850-es Lucretius-kiadása nyomán. Ennek előszavában Lachmann ellentmondást nem tűrő hangon mutatja be Lucretius kézirati hagyományát, a következőképpen kezdve előszavát: „Ezer évvel ezelőtt egyetlen antik példánya volt fellelhető Lucretius költeményének frank területen, erre vezethető vissza az összes többi. [...] Ezt a példányt nevezem archetípusnak: 302 lapból állt, melyből három teljesen, egy pedig félig üres, a többi lap 26 sort

² Párhuzamként a görög szövegek hagyományozásában lásd az új szövegforrások beáradását mint a bizánci főváros Niceába való áthelyezésének, majd visszaállításának eredményét a 13. században; vö. Robert BROWNING, „Recentiores non Deteriores”, *Bulletin of the Institute of Classical Studies, London* 7 (1960), 11–21.

tartalmazott. *Capitalis rusticával* írták, a szavak nem voltak elválasztva egymástól; a kézirat a Kr. u. 4–5. században keletkezett. A másoló gondatlan volt, és a korrektorok csak kevés helyen javították ki a hibáit.” Lachmann mindezt az elveszett kézirat leszármazottainak történeti leírásával folytatja.³

Ma már Giorgio Pasquali és különösen Sebastiano Timpanaro munkái révén tudjuk, hogy nem csak Lachmann ámulatba ejtő leírása volt téves az ezer éve nem látott kézitról, de az az állítása is megtévesztő volt, hogy felfedezte volna az archetípus rekonstrukciójának a módszerét (és hogy bevezette az archetípus fogalmát): a *stemma*-kutatás alapelveit, a recenzió módszereit és az archetípus rekonstrukcióját az előző két nemzedék dolgozta ki, Lucretius szövegtörténetének megállapítása pedig, anélkül, hogy Lachmann ezt jelezte volna, valójában Jacob Bernays munkáján alapult. Bárhogyan legyen is, Lachmann öntudatos állításai hozzátökötték a nevét a klasszikus szövegek későbbi szövegтануkból történő rekonstrukciójának mérvadó eljárásához: az ő műve maradt – talán éppen azért, mert nem eredeti – a legtisztább és legtömörebb leírása a recenzió eljárásának. Lachmann volt az, aki egy antik szöveg rekonstrukciójának lassú és tétova eljárását úgy tüntette föl, mintha áttekinthető, racionális, sőt tudományos technika volna.⁴

³ Carolus LACHMANN, *In T. Lucreti Cari de rerum natura libros commentarius*, Georg Reimer, Berlin, 1855², 3: „Ante hos mille annos in quadam regni Francici parte unum supererat Lucretiani carminis exemplar antiquum, e quo cetera, quorum post illa tempora memoria fuit, deducta sunt [...] id exemplar ceterorum ARCHETYPON (ita appellare soleo) constituit paginis CCCII, quarum non tantum prima et ultima, sed praeterea centesima nonagesima, quae erat post finem libri quarti, conscriptae non fuerunt: item una in libro primo [...] vacua fuit relicta: in reliquis fuerunt versus vigeni seni, in ultima libri cuiusque pauciores. porro eius codicis scripturam litteris capitalibus gracilioribus, non uncialibus, fuisse multis indiciis cognosci potest: vocabulorum distinctio nulla fuit, sententiarum constantissima in mediis versibus. ex quibus rebus intellegitur eum saeculo post Christum natum quarto quintove conscriptum fuisse, Vergilianis exemplaribus, quae ex eo genere supersunt, simillimum. hoc tamen confitendum est, neque librarium rem suam satis studiose egisse, neque correctores, quos in libro expoliendo curam collocasse apparet, multa ab illo peccata emendasse: certe ne unum quidem ex iis versibus quos omisisset restituerunt; ut videantur mihi codicem suum, ut fere dicebant, sine exemplario legisse et ut potuerint emendasse.” A megadott fordítás némiképp összevonva és egyszerűsítve adja vissza a latin szöveget.

⁴ A „lachmanni módszerről” lásd PASQUALI, *I. m.*, 3–12; Sebastiano TIMPANARO, *La Genesi del Metodo del Lachmann*, Liviana, Padova, 1985², függelékekkel; angol nyelvű rövid ismertetését lásd REYNOLDS–WILSON, *I. m.*, 209–212.

Lachmann módszerének elemei világosak, és (fontos fenntartásokkal) még mindig, másfél évszázad múltán is használatosak: az összes szövegтану alapos kollacionálása, a kézirati leszármazás megállapítása a közös hibák alapján, a logikai szabályszerűségek, melyek az elválasztó és az összekötő hibák jelentőségét megszabják, a szemmatika homályos algebrája, az archetípusnak, a szöveghez fennmaradt összes szövegтану föltételezett legkorábbi közös ősenek a rekonstrukciója. Csakhogy miközben ez az eljárás bámulatos mértékben alkalmas arra, hogy a kéziratok akár százas nagyságrendben mérhető tömegét egyetlen hagyományláncra, egyetlen tiszta családfára vezesse vissza, esetenként akár az antikvitásig visszanyúlva, régóta tudjuk, hogy nem sok köze van a szövegkiadás gyakorlati valóságához. Amellett, hogy Lachmann nem tud mit kezdeni a kontaminált szöveg hagyomány kérdésével – és egyik követője sem tudta megoldani ezt a problémát azzal a bizonyossággal, ahogyan Lachmann kezelte a lucretiusi zárt szöveg hagyományt⁵ –, van két alapvető hibája: egyrészt figyelmen kívül hagyja azt az óriási szakadékot, amely a szerző szövegét elválasztja a legkorábbi rekonstruálható szövegтануtól (Lucretius esetében ez csaknem ugyanolyan hosszú idő, mint az az ezer év, amely az archetípust választja el Lachmanntól), másrészt azt feltételezi, hogy a hagyományozást sokkal inkább mechanikus, semmint emberi tényezők határozzák meg.⁶ Azok a hibák, amelyeket Lachmann az archetípusában megtalálni vél, a kéz, nem pedig az értelem tévesztései; gondatlanságról beszél, nem interpolációról vagy revízióról, és azt feltételezi, amit mi megbízhatóságnak neveznénk, a régiek pedig *fides*nek mondtak: hogy minden kéziratmásoló vagy szövegkiadó megpróbált a legjobb képességei szerint reprodukálni egy mintát. Valójában kimutatható, hogy

⁵ Kontamináción azt a jelenséget értjük, amelyet „horizontális” hagyományozódásnak is neveznek, amikor egy kézirat olvasatai belekerülnek egy másikba, akár javításként, akár *varia lecti*óként (eltérő olvasatként); e kontaminált kézirat valamely leszármazottja így nem csak egy szöveg hagyomány olvasatát tartalmazza, ezért pontos leszármazási rendje nem határozható meg. A legalább egy néhány javítás jelenléte a klasszikusok legtöbb kéziratában – jöllehet ez sokszor nem több, mint a másoló által végzett ellenőrző átolvasás eredménye – azt mutatja, milyen valószínűtlen, hogy bármelyik szövegтану konzisztens hordozója lehetne egy bizonyos szövegnek. A szövegтану és a probléma természetét világosan bemutatja Handel C. GOROFF, *The Transmission of the Text of Lucan in the Ninth Century*, Harvard University Press, Cambridge, 1971, jöllehet a javítások e tradícióban fellelhető tetemes mennyisége teljességgel szokatlan.

⁶ Az eljárás rövid összefoglalását és kritikáját lásd REYNOLDS–WILSON, *I. m.*, 211–216.

nem ez a helyzet. A címben megadott címkéket alkalmazva, Lachmann módszere azt feltételezi, hogy minden elveszett kéziratot azzal az áhítatos odaadással másoltak – legalábbis a szándékot tekintve, ha nem is ténylegesen –, amely rendesen a vallásos szövegekhez társult, hogy ti. minden egyes betűjük szent. A szövegek azonban különféle befolyásoló tényezők nyomásának vannak kitéve (ezeket fogtam laza csokorba a „retorika” rubrikája alatt), melyek egyaránt hatnak tartalmukra és stílusukra. Az antikvitas és még a későbbi korok írnokai is célzatosan másolták az előtűk fekvő szöveget, lett légyen ez a cél irodalmi, történetírói, tanító, nyelvészeti avagy retorikai: a másolt szöveg természete a másoló érzékelésének és sajátos céljának függvényében változott.⁷

E retorikai tendencia egyik legvilágosabb példája, paradox módon, egy vallási szövegben található, Szent Benedek *Regulájában*, melynek történetét Ludwig Traube mondta el briliáns monográfiájában 1898-ban.⁸ Benedek a 6. században írta meg magát a *Regulát*, és az autográf kéziratot a rend egészen 896-ig megőrizte, amikor is egy tűzvészben elpusztult. Időközben azonban követői lemásolták és terjesztették egy változatát, mely *traditio modernaként* ismert, nyelvtani-stilisztikai javításokkal, és ez vált az uralkodó szöveggé a 8. század végéig, amikor Nagy Károly Monte Cassinóba látogatott, és megkérte az apátot, hogy küldjön neki egy pontos másolatot Benedek eredeti kéziratáról. A Karoling birodalom reformált monostoraiban az eredeti *Regulának* ez az új másolata szolgált alapul a szöveg elterjedéséhez. A helyzet visszasságából fakadóan a másolók éppen a pontos szöveg rögzítésének szándékától hajtva emeltek be bizonyos olvasatokat a lapszéli jegyzetek közé a *traditio modernából*, s az így keletkező új szövegmásolásokkal eltávolították a szöveget a benedeki eredetitől. Mégis elegendő anyag maradt fenn a kora Karoling hagyományból, hogy elérhessük az eredeti szöveget.

Benedek *Regulájának* szöveghagyománya bizonyos értelemben egyedülálló: olyan szövegről van szó, amely egyszerre mindennapi jelentő-

⁷ Részletesebben kifejtettem már álláspontomat e témában és számos most következő kérdésben is: James E. G. ZETZEL, „The Subscriptions in the Manuscripts of Livy and Fronto and the Meaning of *Emendatio*”, *Classical Philology* 75 (1980), 38–59; *Latin Textual Criticism in Antiquity*, Arno, New York, 1981.

⁸ Ludwig TRAUBE, *Textgeschichte der Regula S. Benedicti*, Königlich Bayerische Akademie der Wissenschaften, München, 1910².

ségű elsődleges olvasóinak, emblematis jelentőségű a társadalom egy büszke és befolyásos rétegének, továbbá történelmi megbecsülés tárgya. Benedek követői elégedetlenek voltak nyelvtani pontosságával, ezért javítottak a szövegen, hogy megfeleljen a rend önértékelésének; így a *Regula* legelső szavát, melyet Benedek így írt: *obsoluta*, megváltoztatták a helyesebb *auscultata* (’hallgasd meg’).⁹ Pusztán Nagy Károly kegyessége és a kereszténység, illetve a keresztény dokumentumok akkurátus megőrzésében való érdekeltsége vezetett az autentikus szöveg helyreállításához; és éppen a Nagy Károly által támogatott szöveggondozói módszerek – a betűhív másolás, a kéziratok gyűjtése, a variánsok figyelembe vétele – vezettek a szöveg újbóli megromlásához. Lachmann és a követői a hagyományozásnak ezt a mechanikus útját tekintették normának, melyet a *Regula* Karoling-kor utáni hagyománya példáz, jöllehet – amint azt Traube helyesen jegyezte meg – ez a másolási mód kivételesen ritka, klasszikus szövegek esetében csaknem kizárólag a ferrières-i Lupus iskolájában található meg ebben az időszakban.¹⁰

Benedek *Regulájának* története ugyan szélsőséges esetnek mondható (és különösen jól dokumentált), mégsem irreleváns a klasszikus szövegek hagyományozására nézve. Végső soron – ha ez már nincs is így – sok századon keresztül a klasszikusok voltak úgy a gyakorlati, mint az erkölcsi iránymutatás és a nyelvi színvonal védjegyei, és ennek megfelelően a társadalmi elfogadottságai is.¹¹ A klasszikus műveltség e két vonása hatott a szöveghagyományra, és így ma is befolyásolja a szövegkiadó feladatát. Sőt e két vonulat a klasszikus szövegek kiadásában is folyamatosan jelen van. Lachmann eljárása nemcsak a másolói munka természetét illető feltételezésében, valamint a pontosság és a szerző szavainak gondos rekonstruálása iránti elkötelezettségében, hanem eredetében is vallásos: Lachmann húsz évvel Lucretius-kiadását megelőzően kiadta az

⁹ Lásd *Uo.*, 10–11.

¹⁰ *Uo.*, 73, 123. Traube említ hasonlóképpen javított egyházi szövegeket királyi udvarokhoz kötődő központokból is. További bibliográfiához lásd REYNOLDS–WILSON, *I. m.*, 265.

¹¹ A klasszikus szövegek nyelvi és társadalmi jelentőségének kérdéséről a késő antikvitásban lásd Robert A. Kaster fontos munkáját: *Guardians of Language. The Grammarian and Society in Late Antiquity*, University of California Press, Berkeley – Los Angeles, 1988.

Újszövetséget, és a *stemma*-kutatás eljárását, melynek érdemét magának tulajdonította, a Biblia protestáns kiadói fejlesztették ki abból a célból, hogy létrehozzák az Újszövetség egy olyan szövegét, amely hívebben tükrözi az ókort, mint a katolikus *Vulgata*. A paleográfia és az oklevéltan tudományának technikai elemeit – a hitelesség vizsgálatát, a datálást és a kéziratok keletkezési helyének meghatározását – Jean Mabillon vezette be a 17. században egy, az oklevelekről és a szentek életéről folytatott disputa eredményeképp, amely a Szent Mór kongregáció és a bollandisták között zajlott, ahol a technikai pontosság szállt szembe a vallásos hittel.¹² A retorikai megközelítés Lachmann óta kegyvesztetté vált a szövegkiadásban, de néhány modern szövegkritikus Josephus Justus Scaligerhez foghatóan hajlamos volt arra, hogy újrarendezze Propertius költeményeinek egyes szakaszait annak érdekében, hogy jobban illeszkedjen ahhoz, ami a modern elgondolás szerint (de legalábbis saját elgondolásuk szerint) megfelel egy költeménynek. Plautus szövegét (melyről a későbbiekben részletesebben szólnak) helyenként kibővítették, másutt összevonták, a kiadónak a drámai, illetve stilisztikai koherenciáról alkotott elképzelései szerint. A Helena-epizód hol megjelent, hol ismét eltűnt az *Aeneis*ből, nemcsak attól függően, hogy az adott pillanatban éppen mekkora jelentőséget tulajdonítottak a közvetett hagyománynak (mivel az epizód nem szerepel Vergilius egyetlen antik kéziratában sem), hanem inkább a kiadónak a vergiliusi *decorum* fogalomról és stílusról kialakított előzetes véleményének függvényében.¹³ Az ilyen eltérő megközelítések nem inkább és nem is kevésbé racionálisak, mint Lachmann néhány követőjének a szélsőséges konzervativizmusa (Lachmannra ez nem volt jellemző), mely

¹² A paleográfia és a kapcsolódó tudományok eredetéről lásd Ludwig TRAUBE, „Geschichte der Paläographie” = Uő, *Vorlesungen und Abhandlungen*, I., Beck, München, 1909, 13–30.

¹³ Scaligerről és Propertius szövegeinek transzpozíciójáról lásd Anthony T. GRAFTON, *Joseph Scaliger. A Study in the History of Classical Scholarship*, I., *Textual Criticism and Exegesis*, Clarendon, Oxford, 1983, 177–179; a transzpozíciós kritika bírálatáról lásd James WILLIS, *Latin Textual Criticism*, University of Illinois Press, Urbana, 1972, 151–155. Plautushoz lásd például Harry D. Jocelyn hiperracionalista kritikáját: „Chrysalus and the Fall of Troy (*Bacchides* 925–987)”, *Harvard Studies in Classical Philology* 73 (1969), 135–192; az új szöveget Otto Zwierlein készítette elő, lásd előzetes tanulmányát *Zur Kritik und Exegese des Plautus*, I–II., Steiner, Stuttgart, 1990–1991. A Helena-jelenethez lásd George P. GOOLD, „Servius and the Helen Episode”, *Harvard Studies in Classical Philology* 74 (1970), 101–168.

abban a hitben nyilvánult meg, hogy bármi is legyen egy kéziratban, azt eredetinek kell tartani. Bizonyos mértékű szubjektivitás elkerülhetetlen azon szövegek kiadásánál, melyekről többé-kevésbé általánosan elfogadott, hogy a kézirati hagyomány századai során szövegromlás érte őket, és még a szövegkritika legkönnyörtelenebbül logikus elméleti szakembere, Paul Maas is kénytelen volt megengedni, hogy a kiadói döntés, végső soron, stilisztikai megfontolás kérdése.¹⁴ Lachmann óta a klasszikus szövegkiadókna a hagyomány minőségére történő hivatkozással a retorikus hozzáállásnak kellett helyettesítenie a stilisztikai szubjektivitást: a megrögzött emendátor a szöveget reménytelenül romlottnak találja, míg a konzervatív szövegkritikus megbízhatóságukért dicséri őket vagy felfedezi a „legjobb” szövegtervűt, amelyre támaszkodhat.¹⁵ Az ilyesfajta leírások elkerülhetetlenül önbeteljesítőek, a szövegtervű hiányos természetéből adódóan mégis nehéz kiutat találni e körkörös érvelésből. Amit tudni kell, az az, hogy meglévő kézirateink honnan származnak, és hogy elődeiket hogyan másolták át.

Mivel viszonylag kevés antik kézirat maradt ránk, és mert nem ismerünk egyetlen antik értekezést sem szövegkiadói eljárásukról, a klasszikus szövegek korai történetét vagy a klasszikus szövegkiadás korai történetét meglehetősen nehéz rekonstruálni. Van azért, amit a forrásaink elárulnak.¹⁶ Elsőként egy negatív tényt kell leszögeznünk: a szövegkritika modern elmélete szinte teljes egészében modernkori. Alexandriában tudósok adtak ki szövegeket, és legalábbis Aristarchos kézirati források széles körét használta fel Homéros szövegének rekonstrukciójához. Galénos a Kr. u. 2. században már ismerte a paleográfia alapjait, és képes volt javítani Hippokratés szövegét hasonló formájú betűk valószínűsíthető fel-

¹⁴ Paul MAAS, *Textual Criticism*, ford. Barbara FLOWER, Oxford University Press, Oxford 1958, 40–41: „Szinte minden szövegkritikai kérdés magva *stiláris* kérdés, és a stilisztika kategóriái sokkal kevésbé kiforrottak, mint a szövegkritikáéi.”

¹⁵ A legemlékezetesebb támadás a „legjobb” kézirat-elgondolás ellen Housman Juvenalis-kiadásának előszavában olvasható (London, 1905, reprint: Cambridge University Press, Cambridge, 1956), kivonatolva: A. E. HOUSMAN, *Selected Prose*, szerk. John CARTER, Cambridge University Press, Cambridge, 1961, 53–62: „Így hát a kritikus, amikor a legjobb kéziraatra hagyatkozás elvét kezdi követni, ugyanazzal a komor rezignációval teszi ezt, mint amellyel a heverőn fekszik az ember, ha mindkét lábát eltörte” (61).

¹⁶ A latin szövegekkel kapcsolatos antik források bővebb gyűjteményét lásd James E. G. ZETZEL, *Latin Textual Criticism in Antiquity*, Arno Press, New York, 1981.

cserélése alapján. A római archaizálók ugyanebben a korban felkutatták az általuk csodált szerzők régi kézíratait, még autográfokat is. De a szövegtanuk rendszeres kollacionálása ritka és bizonytalan, és a szerző eredeti szövegéhez való ragaszkodás elve is aligha mondható egyetemesnek. Az antik írnokok előfeltevései és céljai feltehetőleg éppoly változatosak voltak, mint a modern kiadóké, csak jórészt mások.

Másodszor ejtsünk néhány szót a szövegtanúkról. Meglehetősen kevés latin kézirat maradt ránk, egy részük irodalmi, más részük jogi, megint más részük egyházi, és e szövegtanuk jó részében találunk javításokat. Néhány antik kézirat és azok leszármazottai szintén tartalmazzák a korrektorok megjegyzéseit, melyeket *subscriptió*knak nevezünk. Továbbá a fennmaradt antik kommentárok, különösen Servius Vergilius-kommentárja, feljegyzik a korai szövegkritikusok véleményét bizonyos szövegproblémákról a Kr. u. 1. és 4. század közötti időből. Valamint, egyházi téren, terjedelmes leírások állnak rendelkezésünkre a Biblia és különféle teológiai szövegek fordítás- és szövegproblémáinak megvitatásáról Jeromostól, Ágostontól és néhány kortársuktól. Ebből az anyagból már valós képet rajzolhatunk az antik írnokokról és szövegkiadókról abban a tekintetben, hogy mit gondoltak saját feladatukról, ténylegesen mit csináltak, és némiképp arról is, hogy miért.

Az ókori kéziratokban található megjegyzések legmeglepőbb vonása, hogy gyakran nem tettek különbséget javítás, eltérő olvasat és lapszéli megjegyzés között. Az egyébiránt ismeretlen Caecilius, aki Fronto leveleinek egyetlen ránk maradt kéziratát korrigálta a 6. században, a szokásos módon javította a szövegben talált hibákat: áthúzta vagy kitörölte a hibás olvasatot; emellett azonban interlineáris és lapszéli jegyzeteket is használt, melyek pontos természetét nem ismerjük, és néhány helyen jelezte, hogy javasolt olvasata más forrásból származik.¹⁷ Caecilius Fronto-kézirata az egyike a mindössze két autográf, jegyzetekkel ellátott kéziratnak (a másik a firenzei Medicea-könyvtár Vergilius-kézirata, melyre még utalunk);¹⁸ a többi megjegyzést csak onnan ismerjük, hogy a későbbi má-

¹⁷ Caecilius Fronto-szövegéről lásd ZETZEL, „Subscription”.

¹⁸ Egy harmadik autográf is feltűnt Aulus Gellius egy negyedik századi, töredékes palimpszeszt kéziratában a következő megjegyzéssel: „Cotta [...] scripsit”. Lásd Peter K. Marshall írását: *Texts and Transmission*, 176.

solók ezeket is átvezették, mintha a szöveg részét képeznék – ez a tény is a szöveg ingatag természetét mutatja. Sőt láttam egy Priscianus-kéziratot, melybe nemcsak hogy átvezették Theodórosnak, a konstantinápolyi udvari írnoknak a megjegyzéseit, hanem kommentálták is őket, mintha részét képeznék Priscianus grammatikai művének.¹⁹ A megjegyzések tanúsága inkább használható a másolók vagy a korrektorok azonosítására vagy saját munkájukról vallott nézeteik megismerésére, semmint a szöveg részleteinek tisztázására. Legtöbbjük, már amennyiben azonosítható, általában előkelő magánszemély, nem pedig hivatásos írnok. Ez tökéletesen megfelel a ránk maradt klasszikus kéziratok jellegének: luxus kiadások, gazdagon illusztrált példányok, melyeket művelt amatőrök készítettek vagy készíttettek.²⁰

A megjegyzések némelyike értékes információval szolgál. Sallustius, aki a 4. század végén Rómában és Konstantinápolyban javította Apuleius-kéziratát, úgy ír magáról, mint aki „Mars fórumán deklamál *controversiá*kat Endeleichius szónoksága alatt” – más szóval rétortanítvány. Ugyanez igaz számos más *subscriptor*ra is. És míg Sallustius feltehetőleg nem *szó szerint* szövegjavítás közben deklamált, ugyanez sajnos nem mondható el a leghosszabb és legkidolgozottabb jegyzetekről, melyeket a 494. év *consulja*, Turcius Rufius Apronianus Asterius készített, aki büszkén vallotta meg rossz versbe szedve, hogy Vergilius-példányát (a mai mediceabeli Vergiliust) az általa felügyelt cirkuszi játékokon javította és központosította. Számos *subscriptor* felhívja a figyelmet arra, hogy a rendelkezésükre álló szöveget maguktól javították, minden segítség, akár további kéziratok nélkül. Flavius Julius Tryphonianus Sabinus a 402. évben két javítást jegyez fel Persius-kéziratának nehéz szövegéhez, egyet Barcelonában anélkül, hogy lett volna más kézirat is a kezében, egyet pedig Toulouse-ban „legjobb képessége szerint, tanár nélkül” életének harmincadik, katonai

¹⁹ Oxford, Bodl. Auct. T.i. 26; ZETZEL, *Latin Textual Criticism*..., 221–222.

²⁰ Ez az állítás persze pontosításra szorul: a fontosabb irodalmi szövegekre vonatkozik, melyeket *capitalis rustica* vagy nagy uncialis betűkkel írtak, melyek nagy helyigényűek, így költségesek. Jelentéktelenebb szövegek, mint például a grammatikák, általában kisebb (fél- vagy harmad-uncialis) írással készültek, kevésbé elegáns kötetekben, és ugyanez igaz számos egyházi szövegre is. Bibliákat, a római jog Firenzei Pandectáit és azokat a keresztény szerzőket, akiket irodalmilag nagy becsben tartottak, mint például Prudentiust, szintén a klasszikus kánon szövegeinek grandiózus stílusában másolták.

szolgálatának negyedik évében.²¹ Konstantinápolyi Paulos mondja, hogy „manu mea solus” („saját kezűleg, egyedül”) javította Lukácsot. A *subscriptorok* ritkán jegyzik fel más kézirat használatát, és ha ilyenrel találkozunk, az azért történik, mert a tanáruk is gyakran tett így (ilyenek a Martianus Capellához és Horatiushoz fűzött megjegyzések): ezek a munkák jómódú kisiskolások vagy legfeljebb diákok alkotásai, akik grammatika- vagy retorikatanáruk diktálását jegyezték fel. A szövegekkel kapcsolatos munka a művelt (legalábbis remélhetőleg művelt) arisztokrácia vagy a becsvágyó diákok felségterülete volt. Tanáraik talán – ezt biztosan nem tudjuk – diktálásukat a stílus vagy a kéziratok gondos tanulmányozására alapozták, de még akkor is: vajon melyikünk szeretné, hogy diákjainak órai jegyzeteiből ismerjék?²² Legtöbbünk jobban ismeri a szövegkiadók egy másik fajtáját: a megszállottat. A 4. századi orvos, Caelius Aurelianus feljegyzett tevékenységei között szerepel egy, amely képes az örültségből visszahozni a páciens: „fennhangon olvassunk vele hibás szövegeket, ami leköti figyelmét”.²³ A szövegkritika mint terápia meglehetősen bizarr elképzelés, de ez a feltételezett élethelyzet számos vonásban osztozik komolyabb példáimmal: olvasó és hallgató; egyetlen kézirat; pusztán belátás alapján javított hibák. Richard Bentley híres maximumát idézi emlékezetünkbe, miszerint a *ratio et res ipsa* fontosabb, mint száz kézirat, csak éppen Bentley óvintézkedésként hozzátette azt a kitért is, hogy a legjobb kézirat nyújtotta támogatás szintén fontos szerepet játszik.²⁴

Az antik másolók és korrektorok eljárása tehát nem olyasvalami, ami eloszlatná a modern olvasó és szövegkiadó kétségeit a hagyomány megbízhatóságát illetően, és ugyanez vonatkozik az ésszerűségre is, már ami-

²¹ „Iulius Tryphonius Sabinus protector dom. legi meum dd. nn. Arcadio et Honorio quinquies cons. prout potui sine magistro emendans adnotavi anno aetatis xxxmo et militiae quarto in civitate Tolosa.” További leíráshoz és bibliográfiához lásd ZETZEL, *Latin Textual Criticism...*, 214.

²² A megjegyzések provizórikus (és nem teljes) gyűjteményét, beleértve a fenti példákat is, lásd *Uo.*, 221–227; újabb bibliográfia: REYNOLDS–WILSON, *I. m.*, 253.

²³ Caelius Aurelianus, *De Morbis Chronicis* 1,155. skk.; a szöveg angol parafrázisa: Geoffrey E. R. LLOYD, *The Revolution of Wisdom*, University of California Press, Berkeley – Los Angeles, 1987, 25 (80. jegyzet).

²⁴ Bentley megjegyzése Horatius *carm.* 3,27,15-höz: „nobis et ratio et res ipsa centum codicibus potiores sunt, praesertim accedente Vaticani veteris suffragio.”

kor egyáltalán felfedezhető a javítások és különböző olvasatok mögött álló döntésekben. A legkorábbi *subscriptio* egy bizonyos Statilius Maximustól származik Cicero beszédeinek egy kéziratán, amely felsorolja a munkája során használt szövegeket: egy Tironak (Cicero titkárának) tulajdonított kézirat és mások. Ez már megnyugtató módon utal a tudományos eljárásra, mely nem nagyon különbözik a modern tudományosságtól, de amint már másutt kifejtettem, az általa használt kéziratok nagy valószínűséggel az archaizáló kor csalóka teremtményei lehettek; Statilius saját, Cicero és Cato ritka kifejezéseiről írott grammatikai munkájának töredékei pedig azt sugallják, hogy érdekelt volt Cicero dikciójának saját archaizáló előítéleteihez való tevékeny hozzáigazításában.²⁵ Az archaikus iránti vonzalom jelen van a leghíresebb római szövegkritikusnak, Valerius Probusnak tulajdonított néhány olvasatban is a Kr. u. 1. század végén. Az *Aeneis* 12. énekének 605. sorában a gyászoló Lavinia úgy jelenik meg, mint aki szőke haját és rózsás orcáit szaggatja („flavos Lavinia crines et roseas laniata genas”), és *flavos* (‘szőke’) olvasható minden kéziratban. Servius mégis azt mondja, hogy az antik olvasat – amelyen szinte bizonyosan „archaizálót” ért – *floros* (korai kifejezés a ’gyönyörű’-re), és hogy ez egy enniusi szó. Servius bővebb változatában ezután hozzáteszi, hogy Probustól származik az a megjegyzés, hogy a „*flavos* modern (*neotericum*) kifejezés, és ezért helyesen tette, hogy *florost* írt”, majd hozzáfűz más, archaikus költeményekből származó idézeteket.²⁶ Más szóval az a vágy, hogy Vergiliust archaikusnak tüntesse fel, befolyásolta szövegkritikai érvelését. Másutt Sallustiusra, egy másik archaizáló szerzőre történő hivatkozással szentítette egy olvasat elfogadását. Mind Probus, mind más korai szöveg-

²⁵ Vö. ZETZEL, „Emendavi ad Tironem: Some notes on scholarship in the second century A.D.”, *Harvard Studies in Classical Philology* 77 (1973), 225–243; „Statilius Maximus and Ciceronian studies in the Antonine Age”, *Bulletin of the Institute of Classical Studies, London* 21 (1974), 107–123. Eltérő véleményekhez lásd Oronzo PECERE, „La subscriptio di Statilio Massimo e la tradizione delle Agrarie di Cicerone”, *Italia Medioevale e Umanistica* 25 (1982), 73–123; Sebastiano TIMPANARO, *Per la storia della filologia virgiliana antica*, Salerno, Roma, 1986, 197–209.

²⁶ „FLAVOS LAVINIA CRINES antiqua lectio »floros« habuit, id est florulentos, pulchros: et est sermo Ennianus.” Ehhez a bővebb kommentár (mely Servius Auctusként vagy Servius Danielisként ismert) hozzáteszi: „Probus sic adnotavit: neotericum erat »flauos« ergo bene »floros«: nam sequitur »et roseas laniata genas«: Accius in Bacchis »nam flori crines, video, ei propessi iacent«, in iisdem »et lanugo flora nunc demum inrigat«, Pacuvius Antiopa »cervicum floros dispergite crines«.”

kritikusok számtalanszor igazolták (másként alá nem támasztott) olvasataikat a római vallásos szokások alapján. Ennek nem kell sokáig keresni az okát: első helyen az az *a priori* vélekedés befolyásolta a szövegkritikusokat, hogy Vergilius a római régiségek legavatottabb ismerője és minden vallásos ismeret kútforrása; másodsorban, a korai császárkor vonzalma az archaizmus iránt arra ösztönözte az olvasókat, hogy Vergiliust archaikusabban tegyék, mint amilyen valójában volt, hogy ezáltal szentesítsék saját elfogultságukat. Harmadsorban pedig az a tény, hogy Vergiliust halálától kezdve a „római Homérosnak” titulálták, arra ösztönözte a szövegkritikusokat, hogy Vergiliusra alkalmazzák azokat a kritikai gyakorlatokat, amelyek az alexandriai Homéros-kiadásokban (több joggal) jelentek meg. Így amikor Probus az *Aeneis* 1,21–22-höz azt a kommentárt fűzi, hogy „ha ezt a két sort elvennénk, az értelme nem lenne kevésbé tökéletes”, és az *Aeneis* 4.418-hoz, hogy „jobban tette volna, ha kihagyta volna ezt a sort”,²⁷ valamint amikor az antik Vergilius-életrajz (tévesen) feljegyezi, hogy Augustus azt parancsolta meg az irodalmi hagyaték rendezőinek, hogy hozzá nem adhatnak semmit, de elvehetik, ami felesleges – nos, minden ilyen megjegyzés Aristarchos Homéros-kiadásának technikáját tükrözi. Az erkölcs szintén szerepet kapott: mikor Venus elcsábítja Vulcanust a 8. énekben, Probus előnyben részesíti azt az olvasatot, hogy együtt aludtak és más nem volt, ahhoz képest, amely azt sugallta – a legillendőbb módon persze –, hogy az alvásnál több történt. Ez emlékeztet az Arésről és Aphroditéről szóló egész dal alexandriai elvetésére (*athetálására*) az *Odysszia* 8. énekéből. Egyik esetben sem történt változás a szövegben, nem vágta ki a bántó szakaszokat, de olyan kritikai hozzáállást tanúsítottak, mely retorikai vagy erkölcsi mércével ítéli meg a művet, és olyan döntéseket hoztak, melyeket – a szöveg reprodukció kiszámíthatatlan rendszerében, mely egészen a könyvnyomtatásig megmaradt – könnyen követhettek kevésbé aggályos olvasók.²⁸

²⁷ Servius Auctus az *Aeneis* 1,21-hez: „et »hinc populum late regem belloque superbum venturum excidio Libyae sic volvere Parcas« in Probi adpuncti sunt et adnotatum »hi duo si eximantur, nihilominus sensus integer erit.«” Servius Auctus az *Aeneis* 4,418-hoz („puppibus et laeti nautae imposuere coronas”): „Probus sane sic adnotavit: 'si hunc versum omitteret, melius fecisset'.”

²⁸ A *Latin Textual Criticism* 41–54. lapjain különösen kritikus álláspontra helyezkedtem Probus munkáját illetően, amelyet ma már nem tudok teljes mértékben fenntartani.

Az antik szövegtudomány emlékei mindazonáltal meglehetősen hiányosak, és aligha lehetne pusztán a ránk maradt antik kommentárok és kéziratok alapján meggyőző és részletes képet rajzolni arról, hogyan dolgozott egy antik szövegkiadó vagy írnok. A vallásos szövegek tanúsága azonban megint csak segít kiegészíteni ezt a képet: ez esetben Jeromosnak és Ágostonnak a Biblia fordításának pontos eljárását érintő levelei. Jeromos a *De optimo genere interpretandi* című hosszú levelében, melyet barátjának, Pammachiusnak írt, Rufinus kritikája ellen védekezik, mely Epiphánios egy levelének általa készített fordítását illetve bírálattal: „Én ugyanis nemcsak beismerem, hanem önként vallom, hogy görög szövegek fordításakor nem szóról szóra, hanem gondolatról gondolatra fordítok, kivéve a Szentírást, amelyben még a szórend is titkos tanítást hordoz.”²⁹ Szabad fordításának létjogosultságát ezután Cicerótól vett példákkal támasztja alá, ahol az görög szövegeket tolmácsol. A nem szent szövegek vonatkozását hamar lezárja: a Biblia(fordítás) problémája áll érdeklődése középpontjában. Még a legszószerintibb és legelfogadottabb fordítás is csak egy rögzített szöveget tud lefordítani, márpedig a Biblia nagyságrendekkel összetettebb szövegkritikai nehézségek elé állít, mint egy átlagos klasszikus szöveg: az Órigenés által a *Hexapla*-ban összegyűjtött hat változat lényegileg különbözött egymástól, és mindenekelőtt a *Septuaginta* egésze számos helyen különbözött a héber szövegtől. A szent szöveg

A rá vonatkozó információk túlságosan töredeztettek és homályosak ahhoz, hogy eljárásának ilyen egyértelmű értékelését lehetővé tegyék, és az elmúlt két évtizedben bőséges vitára adtak alkalmat. A kérdés megfontolt összefoglalását adja bibliográfiával együtt REYNOLDS–WILSON, *I. m.*, 7–29, 249–250; alapos és általában meggyőző vizsgálatához lásd MARIA L. DELVIGO, *Testo virgiliano e tradizione indiretta. Le varianti probiane*, Giardini, Pisa, 1987. A hagyományozás szempontjából az antik szövegkritikusokkal kapcsolatban nem eljárásuk minősége vagy természete a legfontosabb kérdés, hanem az a tény, hogy a szöveg margójára írt megjegyzéseik és szövegkritikai jelölésük alkalmat adott a következő olvasóknak és írnokoknak a félreértelmezésre és a téves felhasználásra. Ehhez lásd még lentebb a 31. jegyzetnél mondottakat!

²⁹ Jeromos, *Epist.* 57,5,2: „ego enim non solum fateor, sed libera voce profiteor me in interpretatione Graecorum absque scripturis sanctis, ubi et verborum ordo mysterium est, non verbum e verbo, sed sensum exprimere de sensu.” [Adamik Tamás fönt idézett fordításának lelőhelye: SZENT JEROMOS, *Levelek*, I., Szentzár, Budapest, 2005, 239.] Erről a szakasról lásd Heinrich MARTI, *Übersetzer der Augustin-Zeit*, Fink, München, 1974, 188–191.

kezelésére, nyersen fogalmazva, két lehetőség adódik: vagy szentként, vagy szöveggént nyúlunk hozzá. Jeromos mindenekelőtt filológus, és történeti alapon nyúl a Bibliához: felhasználja a *Hexaplát*, és visszanyúl a szöveg számára elérhető legkorábbi állapotához, a héberhez; annak ellenére, hogy ez meglehetősen eltérő szöveget eredményez a régi latin változathoz, és mindenekelőtt a *Septuagintához* képest. Jeromos eljárásának és a fölmerülő problémáknak világos példáját találhatjuk a 73. zsoltár 8. verse szövegének és fordításának megvitatásában.³⁰ Jeromost – mint kiderül – azzal vádolták, hogy *incendamust* írt („gyújtsuk fel”) *quiescere faciamus* („csendesítsük le”) helyett, ami a görög szavak minimális eltéréséből adódik: *katakausómen* és *katapausómen*. Jeromos tagadta, hogy így tett volna, és azt vetette fel, hogy talán valaki tévesen bemásolta a szövegbe a művelt olvasóknak szánt lapszéli jegyzetét, mely szerint a helyes szöveg valójában *katakausómen* („gyújtsuk fel”) volna. Ezután mélyrehatóan kifejti a két változatot, idézve a hébert, valamint számos változatot a *Hexaplából* és a *Septuagintából*. Végül közli saját döntését is: „mind ezekből egyértelmű, hogy a zsoltárt úgy kell énekelni, amint lefordítottam, de azt is észben kell tartani közben, hogy mi van az igaz héber szövegben (*Hebraica veritas*). A gyülekezetekben a *Septuaginta* fordítását kell énekelni ösisége miatt, a másik olvasatot pedig a tudósoknak kell ismerniük a szentírási tanítás érdekében. Ezért a tudós lapszéli jegyzet nem kerülhet be a szövegbe, nehogy a korábbi fordítást az írrok kénye kedvének kiszolgáltatva összezavarjuk.”³¹ E fejtegetés számos részlete figyelemre méltó. Először is a szöveg és a margó közötti fluktuáció jellemző az antik szövegek védtelenségére, amint arról már Caecilius Frontonézirata kapcsán szóltunk. Másodszor azt is észre kell vennünk, hogy Jeromos maga is meglehetősen pontatlan: fejtegetéséből kiderül, hogy

³⁰ A számozás a *Septuagintát* követi; a Maszoréta-szövegben ez a Ps 74,8: „Ezt mondták szívökben: Dúljuk fel őket mindenestül! Felgyújtották Istennek minden hajlékát az országban.” [Ford. Károli, rev. 1908.] Erről a szakaszról és értelmezéséről lásd MARTI, *I. m.*, 288–289.

³¹ „Ex quo perspicuum est sic psallendum, ut nos interpretati sumus, et tamen sciendum, quid Hebraica veritas habeat, hoc enim, quod Septuaginta transtulerunt, propter vetustatem in ecclesiis decantandum est et illud ab eruditibus sciendum propter notitiam scripturarum. unde, si quid pro studio e latere additum est, non debet poni in corpore, ne priorem translationem pro scribentium voluntate conturbet.”

mind a héber, mind a *Septuaginta* olvasata ott maradt a szöveg margóján. Végül pedig, hogy még a tudós Jeromos is meghajlik a társadalmi nyomás alatt: a rossz olvasat megmarad a szövegben egyszerűen azért, mert megszokott, a helyes olvasat pedig a margóra száműzetik tudós elmékedésre. Ágoston sokkal nyíltabban kifejezi ragaszkodását a *Septuaginta*-szöveghez, akkor is, ha az történetileg helytelen, csak azért, mert megszokott (és talán azért, mert héber nyelvtudás híján a megbízhatatlan zsidókra kellett volna támaszkodnia vagy a hasonlóan megbízhatatlan Jeromosra), így „nem háborítjuk meg Krisztus népét ily nagy skandalummal”.³² Még teológiai kérdésekben is a társadalmi megfontolások a meghatározó tényezők – inkább, mint az igazság.

Ha a Biblia szövege ennyire ki van téve ilyesfajta társadalmi hatásoknak, mi a helyzet a kevésbé szent iratokkal? Jeromos maga, mint más latin fordítók is, semmi problémát nem lát abban, hogy a fordítás során akár doktrinálisan, akár történetileg módosítsa a szöveget a modernizálás érdekében. A *Krónikák* előszavában teljesen nyíltan vall az eusebiosi minta javítására és kiterjesztésére irányuló szándékáról; Rufinus Órigenés *Peri archónjának* fordításához írott előszavában azt fejti ki, hogy mintáját a tanbeli orthodoxia és az érthetőség kedvéért módosította.³³ Ugyanez a gyakorlat jelenik meg a szekuláris latin szövegek másolásánál, és a görög szövegek fordításánál is, amennyiben külső elvárásokhoz kellett igazítani őket. A római jog kivonata (a *Digesta*) korábbi jogászoktól származó idézetekből áll, melyeket a jog 6. századi állapotához igazítottak; Apicius szakácskönyvéhez receptváltozatokat csatoltak, feltehetőleg olyan szakácsok, akik nem voltak megelégedve azokkal az ízekkel, melyeket a korábbi változatban találtak; egy zsémbes középkori másolónak nem tetszett Pomponius Mela megjegyzése, mely szerint az „írek minden nép közül a legtudatlanabbak”, és hozzáfűzte: „de nem oly tudatlanok, mint ez az egész mű”; a párizsi nagy mágikus papirusz (hogy görög példát is hozunk) alternatív bűbájokat is tartalmaz, feltételezhetőleg egy olyan

³² Augustinus, *Ep.* 82,35,1 (MARTI, *I. m.*, 265): „ne contra septuaginta auctoritatem tamquam novum aliquid proferentes magno scandalo perturbemus plebes Christi, quarum aures et corda illam interpretationem audire consuerunt, quae etiam ab apostolis adprobata est.”

³³ Jeromos, *Chron.*, pr. 6 (MARTI, *I. m.*, 174); Rufinus, *Orig. princ.* 1, pr. 3 (MARTI, *I. m.*, 207).

varázslótól, akinek nem sikerült elsőre varangyos békává változtatnia ellenfelét.³⁴ Az olyan művek, amelyek bármiféle gyakorlati ismeretet nyújtanak, az olyan könyvek, melyeknek tényleges hasznuk van olvasóik számára, éppen azért vannak kitéve a változásnak, hogy hasznosságuk megmaradjon: ezek védtelen szövegek. Pomponius Mela imént említett geográfiaja egyetlen kéziratban maradt fenn, mely a 6. századi Ravennában egy bizonyos Rusticius Helpidius Domnulus által összeállított enciklopédiából származik, melyben Mela mellett megtalálható volt Vibius Sequester földrajzi lexikona és Iulius Paris kivonata a Kr. u. 1. századi Valerius Maximus által készített retorikai példagyűjteményből. A Domnulus-féle Paris-szövegnek ugyanakkor van egy érdekes sajátossága: Paris kivonata végére csatol egy rövid könyvet a római nevekről, mely nem Paristól származik (és nem is Valeriusétól): ezt egyszerűen 10. könyvnek nevezi. A szöveg végén, ahol Domnulus bejegyzi saját nevét, Probust nevezi meg az egész kivonat szerzőjeként, és nem Parist. Szándékos változtatás? Valami hasznosat akart Domnulus hozzáfűzni Parishoz? Vagy egy másik kéziratban így összekapcsolva találta az anyagot? Nem tudjuk.³⁵ A dolog megvilágításához vegyünk egy modern párhuzamot Apicius esetéhez: egészen más reprintben kiadni Mrs. Beeton szakácskönyvét, mint új kiadást készíteni belőle, amely tanácsokat ad a mikrohullámú sütőre való alkalmazáshoz. A szöveg szentsége, a pontos átírás és megőrzés eszményképe csak a konyhából a könyvtár polcaira történő áthelyezést szolgálja.

Az itt leírt nagymérvű változtatás csak elvéve jelenik meg az iskolai oktatás bevett szövegeinek hagyományozódásában (és bármely területről

³⁴ A jogi szövegek változásának világos példáit találhatjuk (fordítással együtt): Bruce FRIER, *A Casebook on the Roman Law of Delict*, Scholars, Atlanta, 1989, 97, 104, két változatot közölve ugyanazon szabályról. A római jogi szövegek átfogó történetéről lásd különösen Franz WIEACKER, *Textstufen klassischer Juristen*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1960; figyelemre méltó tanulmány a jogi szövegeket érintő szövegkritika kérdéséről H. KANTOROWITZ, *Einführung in die Textkritik*, Dietrich, Lipsce, 1921. Apiciushoz (és a szakácskönyv Vinidarius-féle változatához) lásd S. BRANDT, *Untersuchungen zum römischen Kochbuch*, Dietrich, Lipsce, 1927; más idetartozó példakkal REYNOLDS–WILSON, *I. m.*, 235. Pomponius Mela 3,53: „omnium virtutum ignari magis quam aliae gentes” a következő glosszával: „aliquatenus tamen gnari”. A mági-kus papiruszokhoz lásd Arthur D. NOCK, *Essays on Religion and the Ancient World*, I., szerk. Zeph STEWART, Harvard University Press, Cambridge, 1972, 176–180.

³⁵ Erről a megjegyzésről lásd ZETZEL, *Latin Textual Criticism*, 216; lásd még TRAUBE, *Vorlesungen und Abhandlungen*, III., 6–10.

legyen is szó, sokkal nehezebb egy költői szöveget szakszerűen megváltoztatni): éppen azért, mert ezek általában kívül maradnak a konyhán. Mindemellett valaki, aki nem Vergilius volt, beillesztette a Helena-jelenetet az *Aeneis* szövegébe, hogy kitöltse az ott tátongó űrt, és valaki ugyancsak kiegészítette Terentius *Andriáját* a későbbi hallgatóság kedvéért egy vidámabb befejezéssel.³⁶ Egy késő antik prúd kiadó megtisztította Martialis általunk ismert három változatának egyikét, ahogyan egy reneszánsz pornográf író pedig hozzátett néhány obszcén részletet Apuleius szövegéhez.³⁷ Tudomásom szerint Plautus komédiái az egyetlen fontosabb latin irodalmi szöveg, amelyben lényeges változtatás történt, pontosan azért, mert kézirataink nagyrészt szerzői változatokon alapulnak; a szöveg csak akkor rögzült – talán egy századdal a szerző halála után –, amikor Plautus az előadás helyett az oktatás tárgyává vált, így kézirataink tele vannak sorváltozatokkal, színtettőzésekkel, a darabok felelevenítésekor írt előszókkal és hasonlókval. Ehhez hasonlóan a görög tragédiák ránk maradt szövegei színészi interpolációkat tartalmaznak, melyek akkor kerülhettek a szövegbe, amikor a darabokat még játszották. Az antik szövegek teljes palettájának vizsgálatából az derül ki, hogy az irodalmi szövegek esete a rendkívüli: a gondos hagyományozás és a hiteles eredetre fordított figyelem inkább kivétel, nem pedig szabály.

Tág értelemben elmondható, hogy a szövegek formálódásának története épp a fordítottja annak a bevett biológiai maximának, hogy az egyedfejlődés a fajfejlődést képezi le kicsiben. Ugyanaz a fokozatos fejlődés, amely a szerző alkotó tevékenysége során megfigyelhető a vázlat és a végleges szöveg között, jelen van a szöveg későbbi történetében is, ahogyan az az olvasó és a diák aktív foglalatosságának tárgyából – legyen az retorika, költészet, történelem vagy szakácsművészet – a tiszteletteljes és figyelmes megőrzés átörökített tárgyává válik. Bizonyos, hogy a szövegkritika és a tüzetes szövegkiadói vizsgálódás klasszikus szövegekre vonatkozóan Alexandriában jött létre, abban az időben, amikor az irodalmi utánzás igénye arra készítette a Museion költő-kritikusait, hogy meg-

³⁶ A Helena-jelenethez lásd fentebb a 13. jegyzetet; az *Andria* átszerkesztéséhez lásd Otto SKUTSCH, „Der zweite Schluß der Andria”, *Rheinisches Museum* 100 (1957), 53–68.

³⁷ Martialisához lásd Michael D. Reeve írását: *Texts and Transmission*, 243, korábbi hivatkozásokkal; a *spurcum additamentum*hoz Apuleiusnál (*Met.* 10,21) lásd Zanobi da Strada – Leighton D. Reynolds írását: *Uo.*, 15.

próbáljanak létrehozni egy rögzített szöveget, amelyet azután ki-ki kedvére utánozhat és dolgozhat át.³⁸ Általánosabban fogalmazva arról van szó, hogy az az eljárás, melyre szövegkritikaként gondolunk, csak akkortól játszik szerepet, amikor egy szöveg klasszikussá válik: az ember csak akkor tud valódi tiszteletet tanúsítani, amikor halottal találkozik. Valószínűleg nem dönthető el, hogy melyik analógia a találébb: a feltámadásé vagy a balzsamozásé.

Az itt felvázolt gondolatmenet ahhoz a szélsőséges „pyrrhonista” következtetéshez vezethet, hogy az antik tudósok és írnokok beavatkozásának köszönhetően nem rekonstruálható egyetlen antik szöveg sem, és néhány esetben ez bizonyosan igaz is. A legtöbb esetben egyrészt valószínűtlen, hogy az általam leírt változtatások jelentős módosulást okoztak volna a fontosabb görög és latin irodalmi szövegekben, és a modern kritikusok történeti kutatása sem tudott egyetlen területen sem figyelemre méltó előrelépést felmutatni az ilyen változtatások azonosításában. Az antik interpoláció lehetősége sem foglalja le a szövegkiadó munkaidejének jelentős részét, hiszen ő főként a késő középkori és reneszánsz másolók hibáinak és változtatásainak osztályozásával és kiküszöbölésével kell, hogy foglalkozzék. És mégis az a helyzet, hogy bizonyos értelemben minden antik szöveg palimpszeszt: ma már alig észrevehető módon magában foglalja az ízlés és a célkitűzés változásainak történetét, melyeken keresztül, illetve olvasóinak alapvető elgondolásait. Sok modern szövegkritikus, különösen, aki szellemi rokonságot ápol Richard Bentleyvel, a szöveget körülvevő történeti körülmények figyelmen kívül hagyásával büszkélkedik, és az ésszerűség és a tiszta filológiára – ha fordíthatom

³⁸ E kapcsolat klasszikus leírását lásd Rudolf PFEIFFER, „The Future of Studies in the Field of Hellenistic Poetry”, *Journal of Hellenic Studies* 75 (1955), 71–72 (ill. Uő, *Ausgewählte Schriften*, Beck, München, 1960, 154: „Olyan költők, mint Philitas és követői a régi mesterekre tekintettek vissza, különösen az ión költészetre, hogy általuk gyakorolják magukat saját költői technikájukban. A páratlanul értékes örökséget meg kellett őrizni és fel kellett használni. Ezért elengedhetetlen volt, hogy a régi szöveget összegyűjtsék, elrendezzék és kritikailag kezeljék. Amit ezzel mondani akarok, az az, hogy az új költő-kép vezet az antik szövegek tudományos kezeléséhez.” [Kiemelés az eredetiben]) Az alexandriai tudományosság és költészet kapcsolatáról részletesebben lásd Uő, *History of Classical Scholarship from the Beginnings to the End of the Hellenistic Age*, Oxford University Press, Oxford, 1968, különösen 87–151; Nita KREVANS, *The Poet as Editor. The Poetic Collection from Callimachus to Ovid*, Princeton University Press, Princeton, 1993.

így Bentley *ratio et res ipsa* jelmondatát – összpontosít, miként Caelius holdkórosa; de egyetlen kiadás sem mutatja meg világosabban e megközelítés gyengéit, mint éppen Bentley *Elveszett Paradicsoma*.³⁹ Bentley legnagyobb csodálója, A. E. Housman a modern szövegkritika egymással ellentétes irányzatainak mintaképe. Egyfelől *A gondolkodás szerepe a szövegkritikában* című előadásában befeketítette a tudományos eljárás fontosságát, miközben az ész kizárólagos alkalmazásáért szállt síkra, s így az antikvitas kritikai álláspontjához tért vissza; néhány szövegkiadásában pedig (Lucanuséban kifejezetten) pozitívan nyilatkozik arról, hogy a kéziratok többségét soha nem is vizsgálta meg.⁴⁰ Másfelől visszás helyzetet teremt azzal, hogy kedvenc szövege védelmében részletes paleográfiai bizonyításokat dolgoz ki, és a szövegromlásnak inkább mechanikus, semmint lélektani értelmezésére támaszkodik.⁴¹ A szövegre vonatkozó döntéseit különösen éles ítélőképesség és filológiai érzék jellemzi, és gyakran igaza van; a hozzájuk fűzött indokolás azonban ugyanolyan gyakran megtévesztő. Modern kiadók, miként antik elődeik, saját előfeltevéseikhez igazodva végzik munkájukat, és miközben a szövegkritika mérhetet-

³⁹ Bentleyhez lásd REYNOLDS–WILSON, *I. m.*, 184–187, bibliográfiával; szövegkezelésének túlzottan is hízoló leírását lásd Charles O. BRINK, *English Classical Scholarship*, Oxford University Press, Oxford, 1985, 61–83. Az *Elveszett paradicsom* kiadásához lásd Housman kritikáját: „Introductory Lecture” = *Selected Prose*, 12–14; William Empson emlékeztető diszkusszióját: *Some Versions of Pastoral*, New Directions, New York, 1974, 149–191.

⁴⁰ Figyeljük meg különösen is a „The Application of Thought to Textual Criticism” = *Selected Prose* végkövetkeztetését: „A szövegkritika, miképp a legtöbb tudomány, arisztokratikus elfoglaltság, nem közölhető minden emberrel, de még csak legtöbbjükkal sem. Azért senkit sem érhet szemrehányás, mert nem szövegkritikus, hacsak nem állítja magáról képmutató módon mégis, hogy az. Ahhoz azonban, hogy valaki *ténylegesen* szövegkritikus legyen, szükséges a gondolkodásra való képesség, és az, hogy akarjon gondolkodni: minden, amire ezen kívül szükség van, járulékos, és nem pótolhatja az előbbieket. Hasznos a tudás, hasznos a jó módszer, de mindenekelőtt egy szükséges: hogy a tudós nyakán fej legyen, ne pedig tők, a fejében pedig agy, ne pedig puding (150).” Lucanushoz vö. a Housman-kiadás xxxv. lapját (Harvard University Press, Cambridge, 1950).

⁴¹ Említésre méltók ezek közül a betűk és a szótagok áthelyezéséről szóló kidolgozott értekezése Manilius első könyvének kiadásában (liv–lii), valamint Bentley szövegjavításának magyarázata, amikor az a kéziratban szereplő *maximust unicusra* javítja Lucanus 2,387-ben (a *hic unicusból hicus* lett közellátó haplográfia miatt, majd egy másoló kiegészítette a *hicust hic maximusra*). Ugyanígy (egy példa a sok közül) a *diues saeuosra* javítását Horatius *carm.* 4,7,15-ben úgy magyarázta, mint négy változtatás egymásra következtetését: *saeuosból saluos*, ebből *aluos*, aztán *diuos*, végül *diues*.

len fejlődésen ment keresztül, az olvasatok közti végső döntés a stílusról, a nyelvhasználatról és az irodalmi normáról alkotott előfeltevéseink eredménye.

Hosszú távon az egyéni ízlés és az egyes szerkesztők egyedi sajátosságai vagy a szövegkritika változó irányzatai már nem bírnak különösebb jelentőséggel, mert a legtöbb esetben a klasszikus szövegkiadói gyakorlatban használt szinoptikus kritikai apparátus letisztult szabályai bármely tapasztalt olvasónak lehetőséget nyújtanak arra, hogy a lehetséges változatokat és a szöveg középkori és újkori történetét bármely szakszerű kiadásban előcsalja a lap aljáról. Ám a klasszikus szövegek történetével és fennmaradásával kapcsolatban még egy további kérdést meg kell említenünk: azt a tényt, hogy sok esetben a legkorábbi szövegtanúk, az antikvitásban keletkezett kéziratok és papiruszok szövegének az állapota sokkal rosszabb, mint a 9–10. századi szövegeké. Ez a helyzet Homérosz-szal is: a Ptolemaios-papirusz sokkal kevésbé megbízható szöveget tartalmaz, mint a későbbi szövegtenék; ez a helyzet Euripidész *Helenéjének* Kr. e. 1. századi papiruszával, és más görög szövegekkel is. Ugyanez igaz a korai latin kéziratokra is: Fronto vagy Cicero *De re publicájának* palimpszesztjei tele vannak hibákkal, értelmetlen szöveghelyekkel és gondatlansággal; Ágoston *De civitate Dei-jének* egyik legkorábbi kézírata, amely szinte még szerzője életében keletkezett, rosszabb szöveget tartalmaz, mint a későbbi szövegtenék. Sok klasszikus szöveg 9. századi (vagy még későbbi) vulgatájának sima felszíne azért többnyire elég áttetsző ahhoz, hogy a modern szövegkritikus számára láthatóvá tegye a mögöttes rejtőző – eltérő minőségű és célzatú – szövegeket. Ám, sajnálatos módon, nincs elég bizonyítékunk ahhoz, hogy megválaszolhassunk egy döntő jelentőségű kérdést: számos antik szövegünk jó minősége vajon a Gondviselés segítő közbelépésének köszönhető-e, mely megengedte, hogy jó antik kéziratok érhék meg a 9. századot, avagy a Karoling kor szerzetesei voltak elég felkészültek ahhoz, hogy megteremtsék ezt a látszatot?

Fordította Hanula Gergely

Bibliography

James E. G. ZETZEL, „Vallás, retorika és szövegkiadási technika. A klasszikusok rekonstrukciója”, HANULA Gergely = *Metafilológia 1.*, szerk. DÉRI Balázs – KELEMEN Pál – KRUPP József – TAMÁS Ábel, Ráció Kiadó, Budapest, 2011, 390–412.

James E. G. ZETZEL, „Religion, Rhetoric, and Editorial Technique: Reconstructing the Classics” = *Palimpsest. Editorial Theory in the Humanities*, szerk. George BORNSTEIN - Ralph G. WILLIAMS, University of Michigan Press, Ann Arbor, 1993, 99-120.